

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ КОРЕКЦІЇ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ В СЕРЕДОВИЩІ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ

Мороз О. І.

кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри психології
Приватного вищого навчального закладу
«Міжнародний економіко-гуманітарний університет
імені академіка Степана Дем'янчука»
ORCID ID: 0000-0002-0113-9253

Яцюрик А. О.

кандидат психологічних наук,
доцент кафедри психології
Приватного вищого навчального закладу
«Міжнародний економіко-гуманітарний університет
імені академіка Степана Дем'янчука»
ORCID ID: 0000-0003-3933-8503

У статті проаналізовано теоретичні підходи до феномену насильства в сучасній психологічній науці. Шкільне насильство є соціально-психологічним явищем, для якого характерне використання будь-яких дій однієї людини щодо іншої (учень – учень, учитель – учень, учень – учитель) в умовах освітнього середовища. Емпірично досліджено особливості прояву агресивної поведінки в учнів початкових класів. За результатами проведеного емпіричного дослідження було виокремлено типи учасників агресивної поведінки.

Встановлено, що психологічна корекція агресії – це довготривалий процес, спрямований на запобігання негативному впливу чинників, що впливають на формування агресивної поведінки.

Запропонована система психокорекційних заходів, яка спрямована на формування адекватної самооцінки, комунікативних навичок конструктивної взаємодії, розвиток емоційної саморегуляції, зміну соціального статусу в класі, зменшення проявів агресії та зниження рівня тривожності у школярів.

Було розроблено та випробувано програму корекції агресивної поведінки на трьох рівнях (первинна, вторинна та третинна психопрофілактика), спрямовану на запобігання, корекцію і усунення агресивних проявів у шкільному середовищі. Комплексний підхід до організації профілактичної роботи передбачає три взаємозалежні етапи: методологічний (формування ідей, цілей, задач і теоретичних положень), змістовий (етапи роботи та завдання кожного з них) і технологічний (вибір методів, форм і засобів впливу). Психопрофілактичні заходи спрямовані на формування адекватної самооцінки, комунікативних навичок конструктивної взаємодії, розвиток емоційної саморегуляції, зміну соціального статусу в класі, зменшення агресії та зниження тривожності.

Ключові слова: феномен насильства, шкільне насильство, агресивна поведінка, адекватна самооцінка, рівень тривожності.

Moroz O. I., Yatsiuryk A. O. Psychological and pedagogical features of correction of aggressive behavior among junior high, school students

The article analyzes theoretical approaches to the phenomenon of violence in modern psychological science. School violence is a socio-psychological phenomenon, which is characterized by the use of any action of one person against another (student-student, teacher-student, student-teacher) in an educational environment.

The peculiarities of the manifestation of aggressive behavior in primary school students have been empirically studied. As a result of empirical research, the types of participants in aggressive behavior were identified. It is established that psychological correction of aggressive behavior is a long-term process aimed at preventing the negative impact of factors influencing the formation of aggressive behavior.

A system of psycho-corrective measures is proposed, which is aimed at forming adequate self-esteem, communicative skills of constructive interaction, development of emotional self-regulation, change of social status in the classroom, reduction of aggression and reduction of anxiety in students.

Key words: violence phenomenon, school violence, aggressive behavior, adequate self-esteem, level of anxiety.

Останні події в нашому суспільстві разом із трагічними кризовими явищами призвели до поширення агресивної поведінки. У сучасних соціальних умовах спостерігається збільшення випадків свідомого жорстокого ставлення з боку старших і сильніших учнів та вчителів до молодших і слабших членів шкільного колективу. Джерелами насильства для дітей часто стають дорослі (батьки, родичі, сусіди, випадкові знайомі) з психологічними проблемами, а також педагоги. Тому одним із першочергових завдань психолого-педагогічної науки є пошук ефективних засобів і методів корекції, спрямованих на попередження та зменшення впливу агресії в освітньому середовищі.

Тому цілями цього дослідження є:

1. Провести аналіз теоретичних підходів до феномену насильства у сучасній психологічній літературі.
2. Виявити психологічну сутність та основні чинники, що спричиняють агресивну поведінку в дітей молодшого шкільного віку.
3. Емпірично дослідити особливості проявів агресивної поведінки у учнів початкових класів.
4. Обґрунтувати теоретико-методологічні засади психопрофілактики агресивної поведінки в молодшому шкільному віці, а також розробити й апробувати відповідну психопрофілактичну програму.

Теоретико-методологічною основою дослідження є концепції становлення особистості, розроблені такими вченими, як Г. Балл, І. Бех, Л. Божович, М. Боришевський, Г. Костюк, С. Максименко. Також використано ідеї щодо взаємозв'язку спілкування і пізнання, а також спілкування і діяльності, запропоновані М. Боришевським, Д. Ельконіним та іншими дослідниками. Крім того, у роботі враховано концепції, що визначають залежність проявів агресивної поведінки від поведінки, засвоєної в процесі соціалізації, сформульовані Т. Титаренко, Т. Яценко й іншими. Для досягнення мети та розв'язання поставлених завдань було використано такі **методи дослідження**:

– *теоретичні методи* – системно-структурний, історико-логічний і порівняльний аналіз наукової літератури, які застосовувалися для визначення понять і теоретико-методологічних основ дослідження проблеми;

– *емпіричні методи* – констатувальний і формувальний експерименти, спрямовані на виявлення психологічних особливостей молодших школярів та перевірку ефективності заходів корекції агресивної поведінки; включене спостереження, авторське анкетування та бесіди з молодшими школярами, їхніми батьками й педагогами для визначення поширеності агресивної поведінки; тест шкільної тривожності А. Філліпса, проєктивна методика «Тест руки» Е. Вагнера, опитувальник Р. Кеттелла, методика «Кінетичний малюнок сім'ї».

Дж. Локк вважав, що душа (психіка) дитини є *tabula rasa* («чистою дошкою»), на якій відбивається життя. Батьки своїм прикладом можуть заохочувати жорстокість у своїх дітях: «Якщо їх з малих років вчили, що можна бити та ображати інших, то чи не цим вони готуються до того, щоб робити те саме, коли стануть достатньо сильними...». За Дж. Локком, стан війн і насильства є неприродним для людей; однак насильство може бути виправданим, якщо воно здійснюється для захисту свого життя та свободи. [1].

Теорія «чистої дошки» привела Дж. Локка до визнання вирішальної ролі виховання у розвитку дитини. Він вказував, що на 9/10 люди стають добрими або злими, корисними чи некорисними саме завдяки вихованню.

З огляду на спрямованість нашого дослідження, важливими є ідеї виховання та навчання без насильства Ж.-Ж. Руссо. Він вважав, що основними факторами впливу на дітей є природа, люди та предмети оточуючого світу. Ж.-Ж. Руссо виступав за недоторканність і автономність внутрішнього світу дитини як маленької людини, заперечував авторитаризм у вихованні. Руссо вважав, що дітей повинні обмежувати тільки закони природи, тому не визнавав методів покарання і примусу у вихованні [1].

Беручи до уваги сказане, можна визначити шкільний булінг як соціально-психологічне явище, що характеризується використанням будь-яких дій однієї людини щодо іншої (учень – учень, учитель – учень, учень – учитель) в умовах освітнього середовища, унаслідок яких завдається шкода фізичному та/або психічному здоров'ю індивіда.

Коротко опишемо, як насильство проявляється в рамках кожної захисної реакції. Опозиція – форма активного протесту проти норм і вимог дорослих, яка може виражатися як фізичними, так і словесними поведінковими реакціями. Імітація – реакція, що виявляється у прагненні дитини наслідувати певну особу, поширюючи позитивне ставлення на всі її риси, як хороші, так і погані. Якщо «герой» чинить насильство, дитина також буде це наслідувати. Емансипація – боротьба дітей за самоствердження і свободу. У більшості випадків дитина проектує на себе способи поведінки й риси характеру дорослих, і, на жаль, сьогодні позитивних взірців дуже мало. Компенсація – реакція, за допомогою якої дитина намагається компенсувати свої слабкості й невдачі в одній галузі досягненнями в іншій. Діти, які використовують компенсацію, спочатку самі страждають від знущань. Їм часто приписують багато негативних рис через образливі прізвиська та генералізацію дитячих порівнянь. Як результат інтеріоризації негативних зовнішніх оцінок, у них поступово формується загальне негативне ставлення до себе, що призводить до внутрішнього конфлікту. Чим більше дитина приховує своє невдоволення оточенням і сім'єю, тим більше вона проектує це невдоволення на зовнішній світ, переконуючи себе у його ворожості. Якщо дитина не може реалізувати компенсацію ані в сім'ї, ані в школі, це призводить до бунту. Жорстокість зазвичай проявляється в дітей, які не розвинули здатність до емпатії. Індивідуально-психологічні чинники, на нашу думку, слід розглядати як потенційні, які реалізуються під впливом певних соціально-педагогічних факторів [3].

Вважаємо, що психологічна профілактика булінгу повинна здійснюватися у трьох напрямках:

Робота з батьками – створення сприятливого сімейного середовища для розвитку дитини.

Фахова психологічна допомога в школі – підтримка для батьків, учителів та учнів.

Педагогічна діяльність – особистісно-орієнтований підхід до навчання та виховання. Оскільки агресивні діти часто є «продуктом» негативного впливу з боку батьків і сучасного суспільства загалом, програма з корекції насильства повинна бути спрямована на родину, школу (включно з дітьми та вчителями) та інші соціальні інституції, які відвідують діти. Така стратегія є важливою для розробки програми запобігання насильству серед учнів молодшого шкільного віку.

Програму корекції слід реалізувати у двох формах: ранній і безпосередній. Рання програма спрямована на виявлення дітей із сукупністю особистісних якостей, що створюють передумови для формування насильницьких патернів поведінки, тобто потенційних насильників. Безпосередня програма стосується молодших школярів, які вже вчиняли насильницькі акти.

Ми поділяємо погляди тих науковців, які вважають, що психопрофілактику слід розглядати як спеціальний вид діяльності дитячого психолога, спрямований на збереження, зміцнення і розвиток психологічного здоров'я дітей на всіх етапах шкільного дитинства.

У таблиці 1 розкривається специфіка (складові, мета і засоби) корекції насильства над дітьми.

Таблиця 1

Організація корекції агресивної поведінки

Рівні корекції	Мета корекції	Рівень впливу	Засоби корекції
Перший рівень – первинна психопрофілактика	Створення умов для попередження ситуацій із ризиком насильства	Особистість (учні, батьки, вчителі), їх взаємини, громада, суспільство	Інформаційна кампанія у школі, програма з популяризації засад ефективної взаємодії батьків із дітьми
Другий рівень – вторинна психопрофілактика	Усунення причин можливого насильства, обмеження його розповсюдження	Особистість (учні, батьки, вчителі), їх взаємини	Спостереження та виявлення випадків насильства, допомога дітям (потенційним жертвам, агресорам, спостерігачам), батькам, вчителям, робота із сім'єю, дітьми відповідно до індивідуального плану
Третій рівень – третинна психопрофілактика	Реабілітація особистого та соціального статусу жертви, робота з кривдниками	Особистість (учні, батьки, вчителі)	Пакет психологічних заходів і послуг, спрямованих на реабілітацію особистого та соціального статусу дитини, яка зазнала насильства у школі

Розробляючи програму, ми враховували, що спілкування для молодших школярів є особливою школою соціальних стосунків.

Основною методологічною базою для розробки психопрофілактичної програми стали надбання гуманістичної психології, когнітивної психології, біхевіоральної психології.

Вважаємо, що в умовах сучасної школи застосування інтегрованого підходу уникнення агресивної поведінки є обґрунтованим, оскільки дає змогу застосовувати різні форми роботи з дітьми та сприяє оптимізації процесу надання психологічної допомоги постраждалим від насильства учням.

Важливим положенням програми, яке базується на поглядах відомих мислителів про сутність людини, є розуміння того, що психічний розвиток індивіда неможливий без зв'язку з іншими, оскільки людина завжди існує у певній спільноті. Тому одним із важливих завдань є формування в учнів конструктивних форм поведінки й основ ефективної комунікації. Зазначимо, що саме діалогічне спілкування сприяє розвитку емоційної саморегуляції, оскільки здатність встановлювати тісний емоційний контакт з іншими є основним інструментом налагодження позитивної міжособистісної взаємодії [1; 3].

Принцип саморегуляції діяльності та поведінки є системою внутрішнього забезпечення спрямованості дій дитини. Згідно з концепцією М. Боришевського, саморегуляція поведінки полягає у свідомому, цілеспрямованому плануванні суб'єктом власних дій і вчинків відповідно до особистісно значущих цілей та актуальних потреб.

Розробляючи програму, ми свідомо взяли на себе відповідальність за результати наших ініціатив та їх вплив, керуючись відомими етичними принципами, такими як Гіппократівський принцип «не нашкодь» і настановою Парацельса «чини добро». У своїй роботі ми також дотримувалися принципу професійної таємниці, розуміючи важливість конфіденційності, яка закріплена як у вітчизняному законодавстві, так і в міжнародних правових актах. Наша взаємодія з молодшими школярами базувалася на принципах співробітництва та системності. Ми використовували принцип системності, щоб розробляти

та впроваджувати програмні профілактичні заходи на основі системного аналізу актуальної соціальної ситуації розвитку особистості в молодшому шкільному віці.

Під час розробки психопрофілактичної програми для попередження агресивної поведінки ми враховували принципи багатоаспектності та максимальної диференціації. Перший принцип передбачав поєднання різноманітних аспектів профілактичної діяльності, таких як особистісно-центрований, поведінково-центрований і зосереджений на середовищі. Другий принцип означав гнучке використання різноманітних підходів і методів у профілактичній діяльності [2].

У формульованому експерименті ми визначали роль найближчого кола невимушеного спілкування у психологічному розвитку школяра. Розуміється, що особистість формується в контексті цілісної системи соціальних відносин, нерозривно з ними та взаємодіючи з ними. Таким чином, об'єктом розвитку є не сама ізольована дитина, а цілісна система соціальних відносин, де вона виступає як суб'єкт [2]. На основі аналізу чинників агресивної поведінки серед учнів початкових класів були визначені завдання корекційно-профілактичної діяльності, спрямованої на розкриття особистісного потенціалу молодших школярів із метою зниження й запобігання деструктивним проявам поведінки (включно з агресивно-насильницькими). Такі напрями передбачають:

1. Удосконалення сімейного виховання (як найважливішого фактора корекції агресивної поведінки). Прогнозовані результати: адекватне та позитивне сприйняття світу; розвиток механізмів самоідентифікації та диференціації від оточення; розширення самосвідомості; оволодіння навичками продуктивного діалогу та взаємодії в суспільстві; набуття прийомів продуктивної діяльності й отримання досвіду подолання перешкод і невдач у її реалізації.

2. Відомо, що саме сімейне виховання визначає основи взаємодії з оточенням, встановлює життєві установки, цінності, мотиви та цілі, за якими людина керуватиметься впродовж життя. Формування адекватної самооцінки. Будь-які відхилення у адекватності самооцінки є опосередкованим визнанням власної неповноцінності. У ситуаціях загроз само-

оцінці, позитивного ставлення до себе, елементам самоповаги учень чинитиме насильство щодо іншого, це діятиме як захисний механізм збереження власної значущості; іншою лінією розвитку може бути так, що учень перебуватиме в ролі жертви. Прогнозований результат: адекватне розуміння своїх можливостей (інтелектуальних, фізичних, творчих тощо) для досягнення успіху.

3. Корекція емоційно-вольової сфери. Емоційна тривожність характеризується нездатністю контролю почуттів, емоцій і переживань дітей. При цьому напруженість може призвести до втрати почуття реальності, зниження самоконтролю та нездатності правильно оцінювати власну поведінку. Прогнозований результат: сформованість навичок саморегуляції, співпраці та вміння здійснювати правильний вибір форм поведінки.

4. Усвідомлення мотивів поведінки. Якщо дитина виховується в сім'ї, де образи стосовно один одного є нормою поведінки, то вона сприйматиме це як норму і не відчуватиме себе жертвою чи організатором насильства. Прогнозований результат: сформованість гуманістичної основи спрямованості спонукальної сфери.

5. Корекція ізольованого учня в групі. Статус («не такий, як усі») у класі призводить до тривалого психологічного дискомфорту, що утворює сприятливі умови для перебування в ролях кривдника чи жертви агресивної поведінки. Оптимальним шляхом розв'язання ситуації є когнітивна корекція психологічного дискомфорту й напруженості за умови достатнього розумового, особистісного, вольового потенціалу особистості. Прогнозований результат: корекція соціального статусу окремих учнів.

6. Розвиток комунікативних навичок. Мовний розвиток – процес, пов'язаний із психічним розвитком, розвитком практичної діяльності, соціальних форм поведінки. Прогнозований результат: навчання мистецтву спілкування між дітьми різної статі, уміння конструктивно виходити з суперечливої ситуації.

У зв'язку із цим важливо наголосити на необхідності створення в молодших школярів конструктивних моделей поведінки та формування прагнення дотримуватися цих моде-

лей поведінки в повсякденному житті. Таким чином, ми отримуємо аргументовані підстави для розробки програми корекції (первинної, вторинної, третинної) агресивної поведінки для учнів початкової школи.

Програма передбачає тематичні блоки, що містять конкретні заняття. У її структурі виділено такі тематичні розділи:

1. «Я це Я!». Мета: ознайомлення дітей із завданнями та формами роботи, згуртування групи, створення доброзичливої атмосфери, формування навичок самоаналізу, розвиток умінь виділяти й адекватно оцінювати позитивні і негативні якості у себе та в інших, допомога дітям в усвідомленні ними унікальності, цінності, неповторності власного «Я».

2. «Мої взаємини з іншими». Мета полягає в тому, щоб допомогти дітям усвідомити їхнє місце серед інших людей, зрозуміти важливість батьків, однокласників і вчителів у їхньому житті; формувати ціннісне ставлення до інших; розвивати вміння визначати особистісні якості в партнерів зі спілкування та взаємодії.

3. «Основи співпраці». Мета полягає у формуванні уявлень про співробітництво, допомогти дітям усвідомити важливість визнання й поваги прав інших людей, розвивати навички конструктивного спілкування та взаємодії.

4. «Перешкоди та можливості». Мета полягає в розвитку навичок подолання труднощів, вивченні альтернативних методів розв'язання проблем, ознайомленні з методами самопізнання та саморозвитку, а також у розвитку вміння формулювати цілі та планувати дії.

Висновки та перспективи наступних досліджень

Під час емпіричного дослідження встановлено, що агресивну поведінку в дітей молодшого шкільного віку можна класифікувати, виділивши декілька типів. Перші, «кривдники», це діти, які відчують себе відокремленими або ігнорованими в групі, впевнені в собі, мають завищену самооцінку, схильні до агресивних вчинків і прагнуть контролювати інших. Другі, «жертви», характеризуються високою тривожністю, низькою самооцінкою, але середнім або високим рівнем самоконтролю, і не проявляють схильності до агресії. Треті, «спостерігачі», мають середні рівні

тривожності й адекватну самооцінку, малу схильність до агресії і зазвичай є лідерами або високо уважними учасниками групи. Більшість учнів молодшого шкільного віку мали досвід свідчення про агресивну поведінку, при цьому багато з них наслідують цю поведінку через імітацію дорослих або однолітків. Систематизація теоретичних підходів дає змогу визначити основні чинники, що сприяють агресивній поведінці дітей: особистісні (індивідуальні психологічні особливості, низька самооцінка, тривожність), виховні (стиль взаємодії в родині та школі), соціальні (статус у класі) та поведінкові (агресивність, низький самоконтроль).

Було встановлено, що профілактика булінгу в дитячому середовищі є тривалим процесом, спрямованим на запобігання формуванню агресивної поведінки через усунення негативного впливу різних факторів. Розроблено й протестовано програму корекції агресивної поведінки на трьох рівнях: первинному, вторинному і третинному, яка спрямована на

запобігання, корекцію і унеможливлення агресивних проявів серед учнів. Комплексний підхід до організації профілактичного процесу передбачає три взаємопов'язані етапи: методологічний, змістовий і технологічний. Система психопрофілактичних заходів спрямована на розвиток адекватної самооцінки, комунікативних навичок, емоційної саморегуляції, зміну соціального статусу в класі, зменшення проявів агресії та тривожності.

Дослідження, проведене в цьому випадку, не охоплює всіх аспектів проблеми корекції агресивної поведінки в початкових класах. Щоб узагальнити й поглибити знання в цій сфері, подальші напрями наукової роботи можуть передбачати методичне розширення дослідницької бази та її застосування до інших вікових груп. Також важливими є розробка й ефективне впровадження нових програм психопрофілактики та психодіагностичних інструментів, які будуть підтвержені науковими доказами їх ефективності.

Список використаних джерел

1. Baron R. The Control of Human Agression. A strategy Based on Scompatible Responses Agression. *The Theoretical and Empirical Reviews*. 2019. P. 85–125.
2. Дуткевич Т. В. Дитяча психологія : навч. посіб. Київ : Центр учбової літератури, 2012. 424 с.
3. Мороз О. Формування міжособистісних взаємин дітей на етапі переходу від старшого дошкільного до молодшого шкільного віку (в умовах навчально-виховного комплексу «школа-дитячий садок») : автореф. дис. ... канд. психол. наук / Інститут психології ім. Г. С. Костюка НАПН України. Київ, 2011. 23 с.

References

1. Baron, R. (2019). The Control of Human Agression. A strategy Based on Scompatible Responses Agression. *The Theoretical and Empirical Reviews*. P. 85–125.
2. Dutkevych, T.V. (2012). *Dytiacha psykholohiia* [Child psychology]. Kyiv: Tsentr uchbovoi literatury. 424 p. [in Ukrainian].
3. Moroz, O. (2011). *Formuvannia mizhosobystisnykh vzaiemyn ditei na etapi perekhodu vid starshoho doshkilnoho do molodshoho shkilnoho viku (v umovakh navchalno-vykhovnoho kompleksu "shkola-dytiachyi sadok")* [The formation of interpersonal relationships of children at the stage of transition from senior preschool to junior school age (in the conditions of the educational and educational complex "school-kindergarten")]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Instytut psykholohii im. H.S. Kostiuka NAPN Ukrainy. Kyiv. 23 p. [in Ukrainian].